تدابیر دوران بارداری از دیدگاه طب سنتی ایران

مجید امتیازی[الف]، سیده زهرا جوکار جندقی[ب*]، روح اله صادق منش[ج]

[الف] استادیار طب سنتی دانشکده طب سنتی اردکان، دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد

[ب] دستیار تخصصی طب سنتی دانشکده طب سنتی اردکان، دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد

[ج] دستیار تخصصی گوش،حلق و بینی بیمارستان شهید صدوقی یزد، دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد

چکیده

سابقه و هدف: استفاده از طب مکمل و جایگزین در کشورهای صنعتی رو به فزون است به‌ویژه میان بانوان که برخی به این روند طی بارداری نیز ادامه می‌دهند. تغذیه مادر باردار قبل و طی دوران بارداری می‌تواند بر روند بارداری، تکامل جنینی و سلامت کودک در سنین کم و بزرگسالی مؤثر باشد. در این مطالعه تلاش شده با مراجعه به متون طب سنتی ایران تدابیر مربوط به این دوران جمع آوری شود.

مواد و روش‌ها: تحقیق به روش کتابخانه‌ای انجام گرفت. کتاب‌های معتبر طب سنتی، تدابیر قبل و دوران بارداری بررسی شد. ضمناً مقالات جدید که براساس طب سنتی منتشر شده نیز بررسی شد.

یافته‌ها: تدابیر دوران بارداری به دو دسته کلی و خاص تقسیم‌بندی شده‌اند و در قالب دستورات سته ضروریه و تدابیر دارویی و اعمال یداوی هستند و توصیه شده تدابیر مذکور به‌ویژه در بیست روز اول بارداری رعایت شود. تدابیر خاص شامل تدبیر غثیان و قی، کاهش یا فساد اشتها، ریح در معده و امعا، خفقان و توحش، خارش و جوشش در فرج، بروز خونریزی، درد در پشت، شکم و اندام‌ها و نیز تورم اندام‌هاست که برای هر یک درمان‌های مختص به آن ذکر شده است.

نتیجه‌گیری: امید است در کنار رعایت توصیه‌های طب کلاسیک با عمل به توصیه‌ها و پرهیزات مذکور در متون طب سنتی ایران، به سلامت هرچه بیشتر مادران باردار و نوزادان کمک شود.

کلیدواژه‌ها: تدابیر، بارداری، طب سنتی.

تاریخ دریافت: تیر ۹۴

تاریخ پذیرش: شهریور ۹۵

مقدمه:

روزانه ۱۰۰ زن به‌دلیل مشکلات بارداری و زایمان فوت می‌کنند و نود درصد از این مرگ و میر در کشورهای کم درآمد و و یا با درآمد متوسط است. در حالی‌که تعداد زیادی از این آمار قابل پیشگیری است (۱). تغذیه مادر باردار قبل و طی دوران بارداری می‌تواند بر روند بارداری، تکامل جنینی و سلامت کودک در سنین کم و بزرگسالی مؤثر باشد (۲). تغییرات رژیمی مرتبط با بارداری باید پیش از بارداری شروع شده و طی بارداری و حین شیردهی ادامه یابد (۳). شیوع استفاده از گیاهان دارویی طی دوران بارداری ۷-۵۵ درصد است که وابسته به منطقه جغرافیایی، وضعیت اجتماعی و فرهنگی و قومیت فرد است (٤). استفاده از طب مکمل و جایگزین در کشورهای صنعتی رو به فزون است به‌ویژه میان بانوان که برخی از این خانم‌ها به این روند طی بارداری نیز ادامه می‌دهند (۵).

طب سنتی ایران علاوه بر ریشه تاریخی قوی ای که دارد، نزد ساکنین این سرزمین هم از محبوبیت خاصی برخوردار است. این طب تأکید زیادی به حفظ تندرستی داشته و این مهم را پیش از درمان در شرح وظیفه طبیب ذکر می‌کند (٦). واضح است دوران بارداری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. چراکه علاوه بر سلامت مادر، سلامت جنین نیز در تحت تأثیر این دوره می‌باشد. در کتب معتبر طب سنتی ایران نیز فصل‌های

* فرد مسئول مکاتبات:z.jokar@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

خاصی به تدابیر دوران بارداری اختصاص یافته که شامل نحوه صحیح زندگی و روش‌های حفظ الصحه مخصوص این دوران و همچنین تدابیر دارویی که جهت درمان برخی مشکلات شایع در این دوره کاربرد دارد می‌باشد. در این مطالعه تلاش شده از کتب مختلف و معتبر طب سنتی ایران این تدابیر گردآوری و جمع‌بندی شود. لازم به ذکر است که تدابیر پیشگیری از سقط و تدابیر ماه آخر بارداری نیز در متون طب سنتی موجود است که به‌دلیل به درازا کشیدن بحث فعلاً در این بررسی از توضیح آنها صرف نظر شده است.

مواد و روش‌ها:

تحقیق به روش کتابخانه‌ای و توصیفی انجام گرفت. با مراجعه به کتاب قانون بوعلی سینا (۷)، خلاصه الحکمه عقیلی شیرازی (۸)، علم الابدان مرحوم علی خان (۹)، طب اکبری حکیم ارزانی (۱۰)، المنصوری فی طب نوشته زکریا رازی (۱۱)، کفایه منصوری مرحوم منصور شیرازی (۱۲) و قرابادین مرحوم عقیلی شیرازی (۱۳) مطالب مرتبط با تدابیر قبل دوران بارداری گردآوری شد. مخصوصاً به تدابیر تغذیه و رفتارهای و تدابیر خاص عنایت شده و نیز مقالات جدیدی که در آن به طب سنتی ایران اشاره شده در سایت‌های موازی بررسی و مقاله تدوین شد.

یافته‌ها:

در اغلب کتب ابتدا تدابیر کلی برای دوران حاملگی توضیح داده شده است. که در کتاب قانون توصیه شده این تدابیر به‌خصوص در ۲۰ روز اول و به‌ویژه هفته اول (به‌خصوص ۳ روز اول) بارداری رعایت شود.

در کتاب خلاصه الحکمه، قانون و علم الابدان توصیه به لینت مزاج با استفاده از اسفیدباجات (شورباهای) دسمه شده است. طب اکبری و قانون نیز توصیه به لینت مزاج در بارداری دارد و زمانی که اسهال ضروری باشد، جهت تلیین به خیارشنبر و امثال آن قناعت کند. در کتاب طب اکبری جهت دفع رطوبت مزلقه، ادرار و تعریق و حقنه و اسهال پیشنهاد شده است (که تعریق بر ادرار و ملین بر مسهل ارجح است)..

در کتاب خلاصه الحکمه، طب اکبری، قانون، المنصوری فی طب و علم الابدان به خانم باردار توصیه به ورزش در حد اعتدال و به‌ویژه مشی به رفق (پیاده‌روی آهسته) شده است. همچنین در کتاب خلاصه الحکمه و قانون از حرکات مفرط و جَست و خیز و ضربه و سَقطه (به‌دلیل ایجاد سقط جنین) منع شده است. در کتاب طب اکبری نیز جستن، بار برداشتن، دویدن و صیحه کردن منع شده است و در کتاب قانون نیز از حرکات شدید و پرش، ضربه و سقوط منع شده است.

در قانون آمده است که داروهای گیرنده، گرمی‌بخش و خوش‌بو ضماد کنند. نویسنده در کتاب المنصوری فی طب به خانم باردار توصیه کرده به تفریح و خواب و خوش‌بو کردن خود بیفزاید.

در کتاب خلاصه الحکمه و قانون توصیه به پرهیز از غم و خشم شده و در طب اکبری از خوف و غم و در کتاب علم الابدان نیز توصیه به پرهیز از غم، غضب و هراس شده است. در کفایه منصوری توصیه شده تا خانم باردار از فزع و اصوات هائله و ریاضت و تعب و از بوهای نیز احتراز کند.

در کتاب خلاصه الحکمه، طب اکبری و قانون و المنصوری از جماع (خصوصا جماع طولانی مدت و با حرکات قوی) به‌ویژه در اوائل و اواخر بارداری اجتناب کنند.

حمام کردن در خلاصه الحکمه و طب اکبری و قانون و المنصوری و علم الابدان در دوران بارداری منع شده است.

در کتاب خلاصه الحکمه و قانون و علم الابدان روغن مالی سر در بارداری ممنوع است، چراکه ممکن است از این چرب کردن سر وسیله روغن باعث ابتلا به نزله و سرفه شود و از سرفه، زمینه سقط جنین ایجاد شود.

نیز باید که از امتلاء غذا و حدوث تخمه (فساد هضم) و هیضه (استفراغ و اسهال) و از غم و غضب (به‌دلیل زمینه‌سازی برای سقط) احتراز کنند؛ به‌خصوص در اوائل که تا یک ماه و نیم است و در اواخر از ماه هشتم. در قانون نیز به پرهیز از پرخوری توصیه شده است. پرخوری، تخمه و هیضه در کتاب علم الابدان نیز مذمت شده است.

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

و نیز لازم است که قسمت پایین شراسیف (دنده‌ها) ایشان را با پارچه نرم بپوشانند. در کتاب قانون هم این توصیه با استفاده از پارچه نرم پشمی شده است.

در خلاصه الحکمه نیز از اشیاء حریفه و مرّه مانند کبر و ترمس و زیتون خام و فلفل و دارفلفل و هرچه مدرّ طمث (قاعدگی) باشد، مانند لوبیا و نخود و کنجد و قرطم و مانند این‌ها پرهیز کنند. بوعلی سینا نیز در قانون می‌فرماید: «نباید هیچ تندمزه‌ای یا تلخ‌مزه‌ای را بخورند؛ مثلاً کبر، ترمس و زیتون کال و هرچه سبب خونریزی حیض می‌شود از قبیل: لوبیا، نخود، کنجد ممنوع است که بخورند.» در کتاب المنصوری فی طب توصیه شده زنان باردار از خوراکی‌های تند و تلخ چون کبر، ترمس، زیتون نارس و جز آن و هر چه مدر ادرار و خون ماهانه باشد چون نخود، لوبیا، به ویژه سداب پرهیز کنند. در کتاب طب اکبری چیزهای بادانگیز مانند لوبیا و کبر و ترمس و نخود و کنجد و کرفس (به‌خاطر خطر سقط) ممنوع هستند. در علم الابدان نیز به پرهیز از لوبیا و نخود اشاره شده است.

در کتاب خلاصه الحکمه پیشنهاد شده از نان خوب و اسفیدباجات (شورباها) و از فواکه، مویز و بِه و سیب میخوش و گلابی و جلوز (بادام کوهی) و امثال این‌ها میل کنند. طب اکبری نیز نان پاکیزه و گوشت برّه یکساله و سیب و به، گلابی، انار و مویز را نافع می‌داند امّا به‌خاطر رطوبت مزلقه، لازم است که از مرقه و اسپیدباج و فواکه پرهیز شود. در کتاب قانون نیز نان خوب و برشته با شورباهای ساده و شورباهای زیره‌ای توصیه شده است. ابو علی سینا می‌فرماید اگر در روز اوّل باردار شدن آرزوی غذا کردند، طبق گفته بقراط باید قاوت در آب ریزند و به هم زنند و بخورند (که هرچند بادزا است، امّا غذائی سریع الهضم بوده و به سرعت تغذیه می‌کند). مویز، بِه شیرین، سیب میخوش، گلابی و انار از میوه‌های مورد توصیه در بارداری توسط بوعلی و کتاب علم الابدان هستند. در کتاب المنصوری فی طب پیشنهاد شده گوشت مرغ، درّاج و بزغاله به‌کار رود و خانم باردار نوشابه سبزی‌های خوش‌بو را اندکی بنوشد و وعده‌های غذایی وی افزایش یابد.

در کتاب طب اکبری نیز ادویه قلبیه چون مفرّحات یاقوتیه و مانند آن و تریاق و مثرودیطوس و دواء المسک و درونج و زرنباد و عسل به حسب حرارت و برودت مزاج توصیه شده است.

در کتاب طب اکبری گفته شده واجب است که زن به فصد و مسهل نپردازد؛ خصوصاً پیش از ماه چهارم و بعد از ماه هفتم و زمانی‌که اخراج خون لازم باشد، بهتر است از حجامت استفاده شود (اگر مجبور به فصد شدند، خون را به دفعات اندک‌اندک بگیرند). در کتاب کفایه منصوری نیز توصیه به پرهیز از فصد، حجامت، قی و اسهال شده است.

نسخه قانون در بارداری: مروارید ناسفته و عاقرقرحا از هریک یک درهم، زنجبیل و مصطکی از هریک چهار درهم، زنجبیل بیابانی، درونه، بزر کرفس، شیطرج (گیاه خلال دندان)، قاقله، جوزبوا، بسفایج و قرفه از هریک دو درهم، بهمن سفید، بهمن سرخ (بهمنان) فلفل و فلفل دراز از هریک سه درهم، شکر سفید معمولی به وزن همه داروها یا بیشتر. همه را خرد کنند و درهم ریزند و به هم زنند. هربار به وزن یک مثقال بخورند که زهدان را سرحال آورد و معده را تقویت و اصلاح می‌کند.

خانم‌های باردار باید بسیار مواظب معده‌شان باشند و برای تقویت معده که بسیار ضروری برای آنها است چیزهایی از قبیل: گلنگبین با عود و مصطکی و امثال آنها را بخورند که در قانون و علم الابدان به آن توصیه شده است. همچنین سفارش شده جوارش‌هایی که شکر بسیار در آنها به کار رفته و دیگ ابزارهای نه بسیار تند و گرم در آنها وارد است بخورند.

نویسنده علم الابدان نیز صفت جوارش لولوی را که مصلح حال رحم و معده و مانع سقط جنین است توصیه می‌کند به این صورت که: مروارید ناسفته و عاقرقرحا هر یک یک درم زنجبیل و مصطکی هر یک چهار درم، زرنباد درونج تخم کرفس و شیطرج هندی و قاقله و جوزبوا بسباسه و قرفه هر یک دو درم، بهمن سفید بهمن سرخ فلفل و دار فلفل هر یک سه درم، دارچینی پنج درم، شکر برابر جمله ادویه یا زیاده از آن جوارش سازند چنان‌که دستورست تربتی دو یا سه مثقال و همچنین گفته شده مفرحات یاقونیه و دواء المسک و

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

مثرودیطوس و امثال آن هرچه مقوی القلب باشد حفظ جنین می‌کند (البته اگر در رحم سوء مزاج یا آفت دیگر نباشد).

تدابیر خاص

غَثَیان و تهوّع و قی: در کتاب خلاصه الحکمه گفته شده که اغلب از اوائل حمل تا ماه چهارم و بعضی را تا اواخر حمل (به سبب حبس مواد در رحم و صعود ابخره آن‌ها به دماغ و قلب و معده) است، که در ابتدا مبادرت به حبس قی و معالجه ایشان نباید کرد مگر هنگامی که شدید باشد و باعث تحریک جنین شود و یا چهار ماه از حمل گذشته باشد. اگر غثیان شدید باشد، به‌وسیله شبت (شوید) و تخم ترب و آب گرم قی کنند؛ به شرطی که قی به آسانی آید (هرچند که این دو مدرّاند و لیکن چون قبل از انحدار و نفوذ به کبد با قی خروج می‌یابد مانعی از آشامیدن آن‌ها نیست.)

و اگر بعد از طعام ایشان را قی عارض شود، چیزی از ادویه معطر قابض مانند سفرجل مَشوی که در آن قدری عود هندی داخل کرده باشند بعد از طعام تناول کنند و همچنین جوارش عود و دواء المسکی که در آن مروارید داخل کرده باشند و بسیار گرم نباشد و ضمادهای مقوّی معده بمالند و دانه انار با برگ نعناع سوده، حَبّ ساخته در دهان نگاه دارند و گِل ارمنی با میبه سرشته لعوق کنند و دائم دست و پاهای خانم باردار را بمالند. مشی به رفق و سواری خفیف نیز در خلاصه الحکمه توصیه شده است.

طب اکبری ایجاد تهوع و قی را ناشی از اجتماع اخلاط در معده می‌داند و قیء کردن به شبت و تخم ترب و ریاضت معتدل مثل پیاده روی و سواری اندک را برای بهبود بیمار توصیه می‌کند.

شیخ الرییس معتقد است اگر زن باردار وقت غذا خوردن قی می‌کند، بهتر آن است که بعد از غذا چیزهایی بخورد که گس‌مزه‌اند و بوی خوش دارند؛ از قبیل: به مشوی (به‌ویژه همراه قطعاتی از عود). همچنین باید مداوم هر دو دست و پا را ماساژ دهند و داروهای مناسب حال را بر معده بگذارند. دانه انار و برگ نعناع را باهم در دهان نگهدارند.همچنین فرموده است اگر گاهگاهی شراب سیکی همراه گل ارمنی را بلیسند، دل به هم آمدن فروکش می‌کند.

در کتاب علم الابدان نیز علت بروز این حالت ذکر و گفته شده در صورت شدت علایم و یا تداوم آن بعد از چهار ماهگی قی کردن با طبخ تخم شبت و تخم ترب و قدری نمک به شرطی که قی به آسانی انجام شود کاربرد دارد. در این کتاب هم دلیل استفاده از این ترکیب علیرغم مدر طمث بودن را خروج این مواد با قی قبل از رسیدن به کبد ذکر می‌کند. سایر درمان‌ها نیز مانند کتاب خلاصه الحکمه شامل مالیدن دست و پاها، مشی برفق و به مشوی همراه با عود است.

استفاده از افشرهٔ جوشاندهٔ میوه‌های ترش و بندآورنده همراه با قرص عود ناشتا در کتاب المنصوری جهت درمان ویار حاملگی پیشنهاد شده است.

فساد اشتها: عقیلی در کتاب خلاصه الحکمه گفته است که اشتهای فاسد (که بیشتر در حمل جنین دختر رخ می‌دهد) با تحلیل مادّه غلیظ لزج فاسد مولد آن با افزایش سن بارداری بهبود می‌یابد، ولی اگر زیاد بود، تنقیه معده با گلنگبین آمیخته با سکنجبین و یا با سفوف رازیانه سرشته و امثال این‌ها استعمال کنند و بعد از تنقیه، جهت اصلاح، حموضات (ترشی‌های) موافقه استعمال کنند؛ مانند رُب و یا شربت حصرم (غوره)، سیب و بِه ترش استفاده کنند. اما از سرکه در همه احوال حمل اجتناب کنند؛ زیرا منجر به سقط می‌شود. اگر خواهش گِل خوردن غیر قابل کنترل باشد، باید که نشاسته را با اشیاء حریفه و مرّه (مانند فلفل و خردل) و اندک نمک سرشته، اقراص ساخته، خشک کرده به جای گِل، اندک اندک مصرف کنند.

در قانون آمده است اگر زن باردار آرزوی گل خوردن دارد، نشاسته خشک و چیزهای تندمزه از قبیل خردل و امثال خردل بخورد که این داروهای تندمزه خلط بدجنس را از میان می‌برند و اشتها را باز می‌کنند و بهترین علاج اصلاح اشتهای باردار هستند. اگر آرزوی خوردن پنیر کردند، پنیر تازه را بر منقل بریان کنند تا آبش خشک می‌شود سپس بخورند. البته اگر پنیر تر و تازه را بر منقل بریان کنند بهتر از پنیر خشک تندمزه است. پنیر تر کمتر ماده بی‌مصرف دارد، امّا پنیر خشک در باز کردن اشتها کاراتر است.

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

در کتاب علم الابدان گفته شده اگر فساد اشتها اندک باشد مداوا نکند و اگر به افراط باشد تنقیه معده با گلنگبین و امثال آن که مناسب حال حامله بود کنند و جهت اصلاح حموضات دهند (رب حصرم (غوره) و شربت آن که با عسل و یا شکر ساخته شده) در این باب به‌غایت نیک است و اگر گل خوردن باشد به‌جای گل نشاسته خشک مصرف کنند.

در کتاب قرابادین جهت درمان فساد اشتها توصیه شده مصطکی یک درم، عود خام نیم درم، زیره کرمانی دانگی و نیم، کوفته و بیخته با ده درم گلقند سرشته و بنوشند.

در کتاب کفایه منصوری توصیه به سکنجبین و گلنگبین و تلطیف غذا جهت درمان میل به خوردن گل در بارداری شده است.

کاهش اشتها

خلاصه الحکمه درمان کاهش اشتها را ریاضت مختصر (مشی برفق) و ترک شیرینی‌ها (به‌خصوص شدید الحلاوه) و روغن و اشیاء چربِ روغن دار (به‌ویژه پر چرب) دانسته است. همچنین عقیلی می‌فرماید خوردن کمی زراوند قبل از طعام و بعد از آن و ضماد معده با سَفَرجل و سنبلُ الطیب و قَصَبُ الذَریره و بَنج با شراب ریحانی عتیق و یا با عرق دارچینی و هم چنین هر دوای مقوّی که با حرارت لطیفه و قوّت قابضه باشد باعث افزایش اشتها است.

از دیدگاه قانون زن در حالی‌که باردار است اگر اشتهای غذا را از دست داد، بهتر آن است که غذای بسیار چرب و چیزهایی بسیار شیرین‌مزه را ترک کند. آرام‌آرام پیاده‌روی کند امّا پیاده‌روی زیاد نباشد. داروهایی هم که حرارت لطیف می‌بخشند خوبند؛ مثلاً: گیاه هفت بند را با شبت بپزند و بخورند یا آب آب‌پزش را بخورند. قبل از غذا و بعد از غذا کمی زراوند بخورند و داروهای موضعی را به کار برند. داروهای شناخته شده را که تقویت معده می‌کنند، بر معده گذارند نیز خوب است مانند: داروی گذاشتنی که از به و خرمای قسب و نی نهاوندی و سنبل و شراب ریحانی کهنه سازند بر معده بگذارند (اگر بزر کرفس و رازیانه شامی و رازیانه در ضماد مذکور باشند خوب است و به‌ویژه اگر حالت بادکردگی و احساس درد در معده باشد بهتر است که اینها نیز در داروی موضعی باشند). اما اگر حالت بی‌اشتهایی زیاد از حدّ تجاوز کرده باشد، باید معده را تخلیه و پاکسازی کنند و برای این تخلیه گلنگبین و بعد از تخلیه، ترش‌مزه‌های مناسب بخورند (مثلا رب غوره و شربت غوره که با عسل سازند یا با شراب).

در کتاب علم الابدان گفته شده اگر سقوط اشتها وجود داشته باشد باید که از چیزهای کثیر الدسومت و شدید الحلاوت دوری نمایند و بیشتر مشی کنند و تناول مقدار کمی از زراوند قبل طعام و بعد آن و جوارش مصطکی مفید است.

در المنصوری فی طب آمده است که به خانم باردار اندکی چیزهای تند چون پیاز و خردل و آنهایی که اشتها را بیدار و باز می‌کند، بدهند و همچنین باید کندر و مصطکی بجود و به، انار و ترنج بخورد.

درد پشت و کمر و شکم و دست و پا: از نظر عقیلی در کتاب خلاصه الحکمه در ابتدای بارداری نباید به‌دنبال درمان و یا ماساژ و مالیدن دارو به بیمار بود (به‌علت خطر سقط) خصوصاً در کمر و تهیگاه و شکم، و نیز در آن هنگام ادویه بارده مزلقه و یا شدید الحرارهٔ حریفه مرّه تناول کنند و از حرکات مزعجه و وَثَبات نیز اجتناب کنند.

در طب اکبری و در کتاب علم الابدان گفته شده تدبیر کشیدگی عضلات پشت و شکم و اعیا و ماندگی قوی در بیمار این است که روغن گل بمالند و از پشک بز و آرد جو نان پخته و در پارچه‌یی گرفته تکمید کنند و نیز تلطیف غذا کردن و عضله‌های پشت و گردن و کتف و بازو محکم مالیدن سود دارد.

خفقان و توحّش : در کتاب خلاصه الحکمه گفته شده به سبب مشارکت خلطی که به فم معده ایشان چسبیده و اذیت آن به قلب ایشان می‌رسد این علایم ظاهر می‌شود که تدبیر آن به چند جرعه آشامیدن آب گرم (خصوصاً که در آن برگ گاوزبان و قلیل دارچینی طبخ کرده باشند) است و ریاضت معتدل که اگر زایل نشد، به معالجه قلب باید پرداخت.

در طب اکبری برای تدبیر خفقان (احساس تپش قلب) آب گرم و گلاب گرم جرعه‌جرعه خوردن و ریاضت معتدله کردن توصیه شده و علت این مشکل را خلطی در سر معده می‌داند.

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

در قانون آمده است که در احساس تپش در زن باردار دهانه معده شریک است و خلط بدجنسی در آنجا گیر کرده است و جرعه جرعه نوشیدن آب گرم و ورزش سبک که دربرگرفته معده را به پایین سوق دهد، مناسب حال باردار است.

در کتاب علم الابدان نیز گفته شده گاه باشد که خلطی بر سر معده حامله بچسبد و به‌علت مجاورت با قلب بیمار احساس تپش قلب کند و این خفقان از نوشیدن آب گرم فی‌الفور زائل شود ولی اگر اثری نبخشد به معالجه قلب باید پرداخت.

بروز خونریزی: در خلاصه الحکمه توصیه شده که چون حمرت و خونی ظاهر شد زود متوجّه تدبیر و حبس آن شوند به ادویه حابسه مقوّیه رحم و جنین و حَبّ حابس (که دستور تهیه آن در قرابادین است). حبس اکثر نفث الدم و نزف الدم داخلی از هر عضوی باشد، به کرّات و مرّات کثیر مجرّب یافته پنج تا هفت حبّ آن را صبح و همان مقدار شام و هر وقتی که این حالت عارض شود و استماع یابند، فوراً بخورانند.

و قرص کهربا و انجبار مجرّب است و از حرکات و تناول اشیاء مذکوره و از جماع نیز اجتناب فرمایند و عدس و گلنار و پوست انار و انجیر خشک و هلیله در آب و سرکه جوشانیده آبزَن کنند؛ یعنی در آن بنشانند و اثفال این مطبوخ را نرم سوده بر عانه او بمالند و اگر از این تدابیر حبس نشود، به ادویه حابسه دیگر حبس کنند.

در طب اکبری تدبیر خونی که از حبالی(خانم باردار) ظاهر شود را به این صورت ذکر می‌کند: بگیرند عدس و گلنار و پوست انار و انجیر خشک و هلیله در آب و سرکه بجوشانند و از آب وی آبزن سازند و ثفل آن را باریک سائیده بر عانه طلا کنند و اگر خون بسیار آید، قرص کهربا و آن چه در افراط طمث استعمال می‌شود کاربرد دارد.

در قانون آمده است که داروهای گیرنده را که خوش‌بو نیستند، در آب بپزند و در آبزن ریزند و بیمار در آن نشیند. این داروها عبارت‌اند از: عدس، پوست انار، گلنار، مازو، بلوط و امثال آنها. همچنین مازو، گلنار، پوست انار و انجیر خشک را با سرکه درهم بسرشند و بر زهار گذارند.

در کتاب علم الابدان گفته شده که اگر خون در حبالی ظاهر شود عدس و گلنار و پوست انار و انجیر خشک و هلیله را در آب و سرکه بجوشانند و در این آب بیمار را نشانند و ثفل این مطبوخ را باریک ساخته بر عانه ضماد کنند و آنجا که خونریزی شدید باشد قرص کهربا و همه آنچه در افراط طمث می‌دهند باید داد.

خارش و جوشش در اندرون و یا بیرون فرج : در خلاصه الحکمه ذکر شده که گِل سرشوی، با لعاب خطمی سوده و طِلا کنند بر محلّ مخصوص و یا با دوغ سوده و یا با آب برگ عنب الثعلب و یا آب برگ کاسنی و در آب هندوانه و یا در آب برگ کاسنی حل کرده خانم حامله را در آن بنشانند و ظاهر و باطن فرج او را با این دوا ضماد کنند، که اغلب از این تدبیر زائل شود و اگر از این تدبیر زائل نشود، اگر مناسب دانند در باطن ران آن محاجم و یا زالو بچسبانند و قدری خون بگیرند و امّا تنقیه خون از نفس عضو جایز نیست.

تدبیر خارش و جوشش که اندرون فرج یا بیرون آن پدید آید در کتاب طب اکبری نیز به این صورت است که: لعاب خطمی و گل سرشوی طلا کردن و یا گل سرشوی را در دوغ و در شیره عنب الثعلب و آب هندوانه و کاسنی هرچه از این‌ها به هم رسد، حل کرده و در آن بنشیند و درون و بیرون فرج را به این مواد آغشته کند.

نویسنده علم البدان می‌گوید اگر جوشش یا خارش اندرون اندام یا بیرون آن پدید آید لعاب ریشه خطمی و گل سرشوی بر آن موضع طلا کنند و نیز گل سرشوی با دوغ یا شیره کاسنی نیز نافع است.

ریح در معده و امعا: در خلاصه الحکمه آمده که معجون کمونی و سفوف مقوّی و زیره و بادیان و دانه هل کوبیده، شیره کشیده، گرم کرده و یا سفوف آن را بعد از غذا تناول کنند وهمچنین توصیه به تقلیل غذا و حرکت معتدله شده است.

نویسنده طب اکبری نیز تدبیر بادی که در معده و روده بگردد را با معجون کمونی و سفوف مقوی (اندکی بعد از طعام خوردن) و تقلیل غذا و حرکت معتدل می‌داند.

شیخ الرییس جهت مداوای این مشکل نسخه‌ای خاص را پیشنهاد می‌کند به این صورت که زیره کرمانی را در سرکه

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

ریزند و یک شبانه‌روز در سرکه بخیسد و بعدا بیرون آورند و بو دهند یک جزء، کندر و مرزه ایرانی از هریک یک جزء و جند بیدستر یک سوم جزء.، همه را پودر کنند و هر بار از نیم مثقال یا یک مثقال تناول کنند و اگر همین داروها را با هم در شربت شکر بسرشند بیشتر از یک مثقال بخورند. در کتاب علم البدان جهت درمان این مشکل فقط به معجون کمونی اکتفا کرده است.

ورم پشت پا: در خلاصه الحکمه گفته شده که این عارضه بیشتر در حمل به دختر رخ می‌دهد و در صورت خفیف بودن علایم معالجه آن لازم نیست، زیرا که در اواخر حمل و یا بعد از وضع حمل خود به خود زائل می‌شود، ولی اگر شدید شود، توصیه شده حضض به آب کرنب (کلم) و صبر و فوفل و صندل به آب عنب الثعلب طلا کنند و برگ کلم پخته ضماد کنند و هم چنین روغن گل با سرکه بمالند و نمک با سرکه نیز طِلا کنند.

در کتاب طب اکبری پیشنهاد شده روغن گل و سرکه به هم آمیخته طلا کنند و همچنین نمک با سرکه نیز مفید است و یا برگ کرنب (کلم) پخته ضماد کردن و حضض با آب کرنب (کلم) و صبر و صندل و فوفل به آب عنب الثعلب طلا کردن نفع دارد.

ابو علی سینا تدابیر گوناگونی را توصیه کرده است، در کتاب قانون فرموده: که برگ کلم بر پا گذارند، نبیذ مخلوط با سرکه بر آن پاشند، ترنج را بپزند و بر پشت پا مالند، گل اندلسی را روی موضع متورم بمالند، نی را بکوبند و با سرکه بسرشند و بر پشت پا نهند،یا شبت و سرکه را درهم بسرشند و بر روی ورم بمالند.

در کتاب علم البدان گفته شده اگر ورم بر پشت پای ظاهر شود خضض و صبر و فوفل و صندل به آب عنب الثعلب طلا سازند و روغن گل با سرکه آمیخته نیز نفع بخشد و طلای نمک و سرکه همچنین مفید است.

نتیجه‌گیری:

تغذیه مادر باردار قبل و طی دوران بارداری می‌تواند بر روند بارداری، تکامل جنینی و سلامت کودک در سنین کم و بزرگسالی مؤثر باشد (۲) و استفاده از طب مکمل و جایگزین در کشورهای صنعتی رو به فزون است به‌ویژه میان بانوان که برخی از این خانم‌ها به این روند طی بارداری نیز ادامه می‌دهند (۵). حکمای طب سنتی نیز توجه ویژه‌ای به تدابیر دوران بارداری داشته و تدابیر کلی این دوران با اهمیت و تدابیر مخصوص به هر یک از مشکلات شایع در این دوران را در منابع آورده‌اند.

تدابیر کلی

که در کتاب قانون توصیه شده این تدابیر به‌خصوص در ۲۰ روز اول و به‌ویژه هفته اول (به‌خصوص ۳ روز اول) بارداری رعایت شود. در متون طب سنتی تأکید بر لینت مزاج در دوران بارداری با استفاده از اسفیدباجات (شورباهای) دسمه (۷،۸،۹) و خیارشنبر (۷،۱۰) شده است و در صورت نیاز به دفع رطوبت مزلقه، تعریق بر ادرار و همچنین ملین بر مسهل ارجحیت داده شده است (۱۰). به خانم باردار توصیه به ورزش در حد اعتدال و به‌ویژه مشی به رفق (پیاده روی آهسته) شده است (۷،۸،۹،۱۰،۱۱). تفریح، خواب (۱۱) و خوش‌بو کردن بدن (۷،۱۱) و پوشاندن قسمت پایین قفسه سینه با پارچه پشمی (۷) نیز از توصیه‌های حکما به خانم باردار است. بوعلی ضماد داروهای گیرنده، گرمی‌بخش و خوش‌بو در این دوران را توصیه کرده است (۷).

به‌عنوان غذا نان خوب (۷،۸،۱۰) و اسفیدباجات (شورباها) (۷،۸)، و از میوه‌ها، مویز (۸،۹،۱۰)، به (۸،۹،۱۰)، سیب (۸،۹،۱۰)، گلابی (۸،۹،۱۰)، انار(۹،۱۰) و جلوز (بادام کوهی)(۸) و امثال این‌ها میل کنند.

امّا در طب اکبری به‌خاطر رطوبت مزلقه، لازم است که از مرقه و اسپیدباج و فواکه پرهیز شود. در کتاب قانون شورباهای زیره‌ای توصیه شده است و ابو علی سینا می‌فرماید اگر در روز اوّل باردار شدن آرزوی غذا کردند بایستی قاوت در آب ریزند و به هم زنند و بخورند. در کتاب المنصوری فی طب پیشنهاد شده گوشت مرغ، درّاج و بزغاله به‌کار رود و خانم باردار نوشابه سبزی‌های خوش‌بو را اندکی بنوشد و وعده‌های غذایی وی افزایش یابد (۱۱). در متون داروهای مقوی قلب، معده و رحم در بارداری توصیه شده است.

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

در کتاب طب اکبری نیز ادویه قلبیه چون مفرّحات یاقوتیه، مثرودیطوس و دواء المسک (۹،۱۰)، تریاق، درونج، زرنباد و عسل به حسب حرارت و برودت مزاج توصیه شده است (۱۰). برای تقویت معده چیزهایی از قبیل: گلنگبین با عود و مصطکی و جوارش‌هایی که شکر بسیار و ادویه‌های که زیاد تند و گرم نیستند در آنها به کار رفته، توصیه شده است (۹). در برخی متون نسخه‌های مشابهی از جوارش لولوی برای خانم‌های باردار به چشم می‌خورد که علاوه بر تقویت رحم (جلوگیری از سقط) برای بهبود معده نیز مفید است و شامل مروارید ناسفته، عاقرقرحا، زنجبیل، مصطکی، زرنباد، درونج، تخم کرفس، شیطرج هندی، قاقله، جوزبوا، بسباسه، قرفه، بهمن سفید و بهمن سرخ، فلفل و دار فلفل، دارچین و شکر می‌باشد (۷،۹).

در بارداری پرهیزاتی نیز برای خانم باردار ذکر شده است. باید در نظر داشت که حرکات مفرط و جست و خیز، برداشتن بار سنگین، فریاد زدن و ضربه و سقطه منع شده است (۷،۸،۱۲)، حتی در کتاب کفایه منصوری توصیه شده از بوهای شدید نیز اجتناب شود (۱۲). پرهیز از اعراض نفسانی همچون خوف (۹،۱۰)، غم و غضب (۷،۸،۹)، جماع (به‌ویژه در اوایل و اواخر بارداری و جماع طولانی و با حرکات قوی) (۷،۸،۱۰،۱۱)، روغن مالی سر (۷،۸،۹) و حمام نیز در این دوران منع شده است (۷،۸،۹،۱۰،۱۱) که احتمالاً منظور حمام‌های محلل و طولانی است. پرخوری و امتلا، تخمه و هیضه به‌ویژه در یکماه و نیم ابتدایی و ماه آخر بارداری (۷،۸،۹) نیز ممنوع است. استفاده از مواد تند مزه (حریف) و تلخ (مره) مانند کبر، ترمس، زیتون خام (۷،۱۱)، فلفل و دارفلفل (۸) و هرچه مدرّ طمث (قاعدگی) باشد مثل لوبیا و نخود (۷،۸،۹،۱۱) و کنجد (۷،۱۰)، کرفس (۱۰)، قرطم (۸) و سداب (۱۱) نیز محدود شده است. واجب است که زن به فصد و مسهل (۱۰،۱۲) نپردازد؛ خصوصاً پیش از ماه چهارم و بعد از ماه هفتم و زمانی که اخراج خون لازم باشد، بهتر است از حجامت استفاده کند (اگر مجبور به فصد شدند، خون را به دفعات اندک‌اندک بگیرند). همچنین در کتاب کفایه منصوری نیز توصیه به پرهیز از حجامت و قی (۱۲) شده است.

اغلب از اوائل حمل تا ماه چهارم و بعضاً تا اواخر حمل به سبب حبس مواد در رحم (۸،۱۰) و صعود ابخره آن‌ها به دماغ، قلب و معده ممکن است غثیان، تهوع و قی ایجاد شود که در ابتدا مبادرت به حبس قی و معالجه ایشان نباید کرد مگر هنگامی که شدید باشد و یا چهار ماه از حمل گذشته باشد (۸،۹). اگر غثیان شدید باشد، به‌وسیله شوید و تخم ترب و آب گرم (به شرطی که قی به آسانی آید) قی کنند (۸،۱۰). اگر بعد از طعام قی عارض شود، ادویه‌های معطر قابض و با طعم گس مثل به مَشوی با عود هندی، جوارش عود و دواء المسکی که مروارید نیز در آن به‌کار رفته، ضمادهای مقوّی معده، دانه اناری که با برگ نعناع سابیده شده، گِل ارمنی با میبه و ماساژ دست و پاها (۷،۸،۹)، ورزش معتدل مثل مشی به رفق (۷،۸،۹،۱۰) و سواری خفیف (۸،۱۰) نیز توصیه شده است. استفاده از افشرهٔ جوشانده میوه‌های ترش و بندآورنده همراه با قرص عود ناشتا در کتاب المنصوری جهت درمان یبار حاملگی پیشنهاد شده است (۱۱).

اشتهای فاسد بیشتر در حمل جنین دختر رخ می‌دهد (۸) و با افزایش سن بارداری بهبود می‌یابد، ولی اگر زیاد باشد، ابتدا تنقیه معده با گلنگبین (۸،۹) آمیخته با سکنجبین (۸،۱۲) و یا رازیانه (۸) و بعد از تنقیه، حموضات (ترشی‌های) موافقه مانند رُب و یا شربت حصرم (غوره)(۸،۹)، سیب و بِه ترش به بیمار داده می‌شود. اما از سرکه در همه احوال حمل اجتناب کنند؛ زیرا منجر به سقط می‌شود. اگر خواهش گِل خوردن غیر قابل کنترل باشد، باید که نشاسته (۸،۹) را با اشیاء حریفه و مرّه (مانند فلفل و خردل) و اندک نمک سرشته و بجای گل بخورد (۷،۸). تلطیف غذا جهت درمان این عارضه نیز توصیه شده است (۱۲). اگر آرزوی خوردن پنیر کردند، پنیر تازه را بر منقل بریان کنند تا آبش خشک می‌شود سپس بخورند. البته اگر پنیر تر و تازه را بر منقل بریان کنند بهتر از پنیر خشک تندمزه است. پنیر تر کمتر ماده بی‌مصرف دارد امّا پنیر خشک در باز کردن اشتها کاراتر است (۷). در کتاب قرابادین جهت درمان فساد اشتها ترکیبی از مصطکی، عود خام، زیره کرمانی و گلقند پیشنهاد شده است (۱۳).

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

زن در حالی‌که باردار است اگر اشتهای غذا را از دست داد، بهتر است که غذای بسیار چرب و چیزهایی بسیار شیرین‌مزه را ترک کند (۷،۸،۹). آرام‌آرام پیاده‌روی کند (۷،۸،۹). همچنین داروهایی که حرارت لطیف و قبض می‌بخشند میل کند (مثلاً: گیاه هفت بند با شوید) (۷،۸). قبل از غذا و بعد از غذا کمی زراوند بخورند (۷،۸،۹). مصرف مصطکی (جوارش مصطکی یا جویدن آن) (۹،۱۱)، کندر، به، انار، ترنج و تجویز اندکی چیزهای تند چون پیاز و خردل که اشتها را باز می‌کند نیز نوصیه شده است (۱۱). تقویت معده نیز در این بیماران کاربرد دارد مثلاً از به و خرمای قسب و نی نهاوندی و سنبل و شراب ریحانی کهنه ضماد سازند (اگر نفخ و احساس درد در معده باشد، بزر کرفس و رازیانه شامی و رازیانه تیز باید به این ترکیب اضافه شود) (۷) و یا ضمادی از سَفَرجل و سنبلُ الطیب و قَصَبُ الذَریره و بَنج با شراب ریحانی عتیق و یا با عرق دارچینی (۸) می‌تواند به افزایش اشتهای بیمار کمک کند. اما اگر حالت بی‌اشتهایی زیاد از حد تجاوز کرده باشد، باید معده را تخلیه و پاکسازی کنند و برای این تخلیه گلنگبین و بعد از تخلیه، ترشمزه‌های مناسب (مثلاً رب غوره و شربت غوره با عسل یا با شراب) بایستی مصرف شود (۷).

درد پشت و کمر و شکم و دست و پا از مشکلات آزار دهنده‌ای است که می تواند در بارداری ایجاد شود. از نظر عقیلی در ابتدای بارداری نباید بدنبال درمان و یا ماساژ و مالیدن دارو به بیمار بود (به‌علت خطر سقط) خصوصاً در کمر و تهیگاه و شکم، و نیز در آن هنگام ادویه بارده مزلقه و یا شدید الحرارهٔ حریفه مرّه تناول نکنند و از حرکات مزعجه و وَ ثَبات نیز اجتناب نمایند (۸). تدبیر کشیدگی عضلات پشت و شکم و اعیا در سایر متون این است که روغن گل بمالند و از پشک بز و آرد جو نان پخته و در پارچه‌ای گرفته، تکمید کنند (۹،۱۰). تلطیف غذا کردن و عضله‌های پشت و گردن و کتف و بازو محکم مالیدن نیز سود دارد (۹،۱۰).

به‌سبب مشارکت خلطی که به فم معده بیمار چسبیده و اذیت آن به قلب ایشان می‌رسد علایم خفقان (احساس تپش قلب) و توحش ظاهر می‌شود (۷،۸،۹،۱۰) که تدبیر آن به چند جرعه آشامیدن آب گرم (۷،۸،۹،۱۰) (خصوصا که در آن برگ گاوزبان و دارچینی طبخ کرده باشند) (۸) و یا آب گرم و گلاب گرم جرعه‌جرعه خوردن است (۱۰) و ورزش معتدل (۸،۱۰) که اگر زایل نشد، به معالجه قلب باید (۸،۹) پرداخت.

توصیه شده که اگر در بیمار خونی ظاهر شد، بایستی با ادویه حابسه مقوّیه رحم و جنین و حَبّ حابس، انجبار (۸) و قرص کهربا (۸،۹،۱۰) که بسیار مجرب است، سریع درمان کرد. عدس و گلنار و پوست انار و انجیر خشک و هلیله در آب و سرکه جوشانیده آبزَن کنند و اثفال این مطبوخ را بر عانه بیمار بمالند (۸،۹،۱۰). بایستی بیمار از حرکات و تناول آنچه جز پرهیزات در بارداری ذکر شد و از جماع نیز اجتناب کند. در قانون آمده است که داروهای قابض را که خوش‌بو نیستند، در آب بپزند و در آبزن ریزند و بیمار در آن نشیند. این داروها عبارت‌اند از: عدس، پوست انار، گلنار، مازو، بلوط و امثال آنها. همچنین مازو، گلنار، پوست انار و انجیر خشک با سرکه را بر زهار گذارند (۷).

تدبیر خارش که درون فرج یا بیرون آن پدید آید، لعاب خطمی و گل سرشوی طلا کردن و یا آبزنی از گل سرشوی، دوغ، کاسنی (۸،۹،۱۰)، شیره عنب الثعلب و آب هندوانه (۸،۱۰) است. اگر مشکل بیمار برطرف نشد در باطن ران وی محاجم و یا زالو بچسبانند و قدری خون بگیرند ولی تنقیه خون از نفس عضو جایز نیست (۸).

جهت ریح در معده و امعا معجون کمونی (۸،۹،۱۰) و سفوف مقوّی (۸،۱۰) و زیره و بادیان و دانه هل کوبیده، شیره کشیده، گرم کرده و یا سفوف آن را بعد از غذا تناول کنند و همچنین توصیه به تقلیل غذا و حرکت معتدل (۸،۱۰) شده است. شیخ الرییس جهت مداوای این مشکل نسخه‌ای خاص را پیشنهاد می‌کند که شامل زیره کرمانی در سرکه خیسانده و بو داده شده، کندر، مرزه ایرانی و جند بیدستر است.

ورم پشت پا بیشتر در حمل به دختر رخ می‌دهد و در صورت خفیف بودن علایم معالجه آن لازم نیست، زیرا که در اواخر حمل و یا بعد از وضع حمل خود به خود زائل می‌شود (۸)، ولی اگر شدید شود، توصیه شده حضض، صبر، فوفل، صندل، آب عنب الثعلب (۸،۹،۱۰) و آب کرنب (کلم) (۸،۱۰) طلا کنند و برگ کلم پخته ضماد کنند (۷،۸،۱۰) و همچنین

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

روغن گل با سرکه بمالند و نمک با سرکه نیز طِلا کنند (۱۰،۹،۸). علاوه بر آنچه گفته شد ابو علی سینا ضمادها و طلاهای گوناگونی را توصیه کرده است مانند: نبیذ مخلوط با سرکه، ترنج پخته، گل اندلسی، نی و سرکه یا شوید و سرکه (۷).

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]

References:

1. Kendall T, Langer A. Critical maternal health knowledge gaps in low- and middle-income countries for the post-2015 era. Reprod Health. 2015 Jun 5;12:55. doi: 10.1186/s12978-015-0044-5.

2. Szostak-Wegierek D. [Importance of proper nutrition before and during pregnancy]. Med Wieku Rozwoj. 2000;4(3 Suppl 1):77-88.

3. Sabry AH, Fouad MA. Nutrition in pregnancy and pathogenic diseases. J Egypt Soc Parasitol. 2012 Apr;42(1):217-32.

4. Dugoua JJ. Herbal medicines and pregnancy. J Popul Ther Clin Pharmacol. 2010 Fall;17(3):e370-8. Epub 2010 Oct 26.

5. Hall HG, Griffiths DL, McKenna LG. The use of complementary and alternative medicine by pregnant women: a literature review. Midwifery. 2011 Dec;27(6):817-24. doi: 10.1016/j.midw.2010.08.007. Epub 2011 Jan 17.

٦ . اخوینی، ربیع بن احمد: هداية المتعلمين في الطب. مشهد مقدس: دانشگاه مشهد. ١٣٧١ ه. ش.

٧ . ابن سینا، حسین بن عبد الله: قانون. جلد ٥. مترجم: عبد الرحمن شرفکندی. تهران: انتشارات سروش. ١٣٨٩ ه. ش.

٨ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی: خلاصة الحکمة. جلد ٢. قم. ١٣٨٥ ه. ش.

٩ . علی خان، واجد: علم الأبدان. لکهنو: منشي نولکشور. ١٣٠٧ ه. ق.

١٠ . شاه ارزانی، میر محمد اکبر بن محمد: طب أکبری. جلد ٢. قم: مؤسسه احیاء طب طبیعی. ١٣٨٧ ه. ش.

١١ . رازی، محمد بن زکریا: المنصوري في الطب. مترجم: ذاکر، محمد ابراهیم. تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران. ١٣٨٧ ه. ش.

١٢ . ابن الیاس شیرازی، منصور بن محمد: کفایه منصوری. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، ١٣٨٢ ه. ش.

١٣ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی: قرابادین کبیر. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران- مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.

[Downloaded from jiitm.ir on 2024-03-29]